

UOT: 811.512.1

İLƏHƏ QURBANOVA*

ŞEYX İBRAHİM GÜLŞƏNİNİN “DİVAN”INDA LEKSİK VƏ SEMANTİK
ARXAİZMLƏR

XÜLASƏ

Aparılan araşdırma XVI əsr türk klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən sayılan Şeyx İbrahim Gülşəninin “Divan”ında rast gəlinən leksik və semantik arxaizmlərə həsr edilmişdir. Əsrlər keçməsinə baxmayaraq şairin dilinin leksik qatı kifayət qədər araşdırılmamışdır. Şairin dilinin leksik qatının incələnməsi türk dili tarixinin araşdırılması baxımından çox əhəmiyyətlidir. Şairin dilində işlənən bəzi leksemlər müasir türk dillərində ya tamamilə arxaikləşmiş, ya da bəziləri müəyyən türk dilləri üçün arxaikləşmişdir.

Məqalə tarixi-müqayisəli aspektdən araşdırılmışdır. Araşdırmanın qarşısına qoyduğu məqsəd klassik ədəbiyyatda işlənmiş, lakin indi passiv fonda aid sözləri aşkarlamaqdır.

Araşdırma sonunda gəlinən nəticələr məqalənin qarşısına qoyduğu məqsədi əks etdirir. Nəticəyə əsasən demək olar ki, şairin dilində, həqiqətən, çox sayda qədim türk sözləri işlənmişdir.

Açar sözlər: şair, leksem, Gülşəni, arxaizm, semantik

Giriş: Türk dillərinin ən gözəl və diqqətçəkən, ana dilimizin xəzinəsi olan klassik divan ədəbiyyatı artıq uzun əsrlərdir ki, türkoloqların, dil tarixçilərinin araşdırma obyektinə çevrilmişdir. Ərəb qrafikalı yazının çətin oxunuşu, bəzi sait səslərin yazılmaması klassik orta çağ ədəbiyyatı tədqiqatçıları arasında mübahisələr doğurmuşdur. Mətnlərin müəyyən fərqlərlə oxunuşu, əlbəttə, divan ədəbiyyatının qrammatik və leksik qatının tədqiqinə də təsir etmişdir. Fəqət müəyyən mənada çətinliklərə baxmayaraq bir çox araşdırmaçılar tərəfindən ortaya qoyulan mətnlər üzərində tədqiqlər bir çox məsələlərə aydınlıq gətirir.

Tədqiqatımız orta çağ ədəbiyyatının nümayəndələrindən biri İbrahim Şeyx Gülşəni Bərdənin “Divan”ının dilində işlənmiş, lakin müasir dil baxımından arxaik sayılan türkiizmlərə həsr olunub. Maraqlı fakt odur ki, “Tarama sözlüğü”nə mənəbə kimi salınmış Gülşəni “Divan”ından sitatlar çox azdır. Gülşəninin dilində işlənmiş bir çox arxaizmlər “Tarama sözlüyü”ndə yer almışdır, lakin mənəbələr arasında şairin adı yoxdur. Bir çox araşdırmalara baxmayaraq Gülşəni dilinin leksikası yenə də tam işıqlandırılmamışdır.

Gülşəni Bərdəi kimdir? Şairin həyatı: Gülşəni yaradıcılığının tədqiqatçılarından olan Azadə Musayeva yazır: “İbrahim haqqında ilk məlumat verən mənəbə Kastamonlu Lətifinin

şairin ölümündən 12-13 il sonra – 1546-cı ildə tamamladığı “Təzkirə” dir. Şəmsəddin Saminin “Osman əl-elam”, Nəci əfəndinin “Əsami”, Bursalı Məhəmməd Tahirin “Osmanlı müəllifləri” əsərlərində də Gülşəni haqqında məlumatlar verilir.

Gülşəni çoxlu səyahətlər etmiş və ən sonda Misirdə yerləşmişdir. Misirə girərkən Sultan Səlim Yavuz şairlə görüşmüş və ona böyük bir hörmət göstərmişdir. Daha sonralar Sultan Süleyman da şairi İstanbula çağırmış və böyük ehtiram və qayğı göstərmişdir. Lakin o zaman şairin yaşı 100 ötmüşdür, bu səbəbdən də İstanbulda uzun sürə qalmamış, Misirə dönmüş və orada vəfat etmişdir.” (Bərdəi, 2006, s.7)

Daha sonra Azadə Musayeva şairin yaradıcılığını təsvir edərkən Mühyinin “Mənaqibi-Şeyx İbrahim Gülşəni”, Hilvinin “Ləməzat” əsərlərindən bəhrələndiyini qeyd edir. Şairin yaradıcılığını araşdıran mənəbələrdən məlum olur ki, Şeyx İbrahim “Xəlvətiyyə” sufi təriqətinin “Gülşəniyyə” qolunun qurucusudur. Şairin çox sayda müridləri var imiş. Təriqətə bağlılığı və onun sufizmə meyli yaradıcılığında da hiss olunur.

Gülşəninin dili bütün klassik ədəbiyyatımıza xas olan ərəb və fars sözləri ilə bolluğuna baxmayaraq kifayət qədər türk dil tarixçilərini maraqlandıran dil faktları ilə zəngindir. Şairin dilində rast gəlinən tarixizmlərin araşdırılması başqa orta çağ ədiblərimizin leksikasının araş-

* Fil.ü.f.d., AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
e-mail: gurbanovailahe@gmail.com

dırılmasında, habelə türk dili tarixinin incələməsində danılmaz töfhələr verə bilər.

Gülşəni "Divan": Gülşəni irsi dünyanın bir çox kitabxanalarında mühafizə edilmişdir. Misir Xudviyyə Kitabxanasında şairin Divanı, Berlin Ümumi kitabxanasında "Pəndnamə" adı altında irsi, Vatikan Apostol kitabxanasında türk Divanı, Ankara Millət Kitabxanasında, Rusiyanın Sankt Peterburq şəhərində yerləşən Rusiya Elmlər Akademiyasının Şərqsünəslük İnstitutunda da şairin bədii irsinə aid dəyərli nümunələr vardır. Bundan əlavə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunda şairin "Əzhəri-gülşən" adlı əlyazması aşkarlanmışdır. (Bərdəi, 2006, s.9)

Şairin əsərlərində aparıcı yer ilahi eşq tutur. Bundan çıxış edərək şair simvolik olaraq dost, sədaqət, vəfa kimi mövzulara da toxunur.

Gülşəni dilində arxaizmlər: Gülşəni "Divan"ında leksikanın araşdırılmasında iki mühüm məsələ diqqəti cəlb edir. Birincisi, Gülşəni dilində çoxsaylı, artıq dilimizdə arxaikləşmiş sözlər var, ikincisi, bu gün dilimizdə işlədiyimiz sözlərin fərqli semantikayla "Divan" dilində rastlanması. Yəni, şairin dilində həm leksik, həm də semantik arxaizmlər yer almışdır. Bu səbədən biz araşdırmanı iki cədvəl üzrə davam etdirdik.

Leksik arxaizmlər:

Əpsəm-səssiz, səs çıxartmayan, sakit.

Söz eyni bu anlamda "Tarama sözlüğü", (Ömer Asım Aksoy; Dehri Dilçün, 2019, s. 1478) Həmin dövr başqa divan şairlərinin dilində də eyni anlamda istifadə edilib.

Şəmə bir pərvanə düşsə faş olur aləmlərə,

Məşuqun aşqi bən gör neçə əpsəm yandırur (Bərdəi, 2006, s.8)

Urmaq- vurmaq ,çarpmaq

Bu mənada "Tarama sözlüğü",-də işlənməmişdir. (Ömer Asım Aksoy, Dehri Dilçün, 2019, s. 3966) Lakin həmin söz bir çox sabit söz birləşmələrinin tərkibində fərqli mənalar kəsb edir.

Könüldən qaynayıb eşqə, xəyalım çıxdı başə,

Od urmuşam quru yaşə amandır eşqün əlindən. (Bərdəi, 2006, s.271)

Urub dağ üstünə dağ eşq ilə dil,

Rəvan den, nişə yanmaz eşq əlindən. (Bərdəi, 2006, s.270)

Anun zürriyyəti xənnasü vəsvas,

Urub nəsli aradan tükənməz. (Bərdəi, 2006, s.271)

Gülşən yanağın şöləsi dağ urdu qızgın canıma,

Yandı rəvanım eşüdüb mehr ilə işün zar imiş. (Bərdəi, 2006, s.149)

Təzələr zəxmi-eşqə mərhəm urmaq

Dönüb bıkarlıq edən hərzəkərə (Bərdəi, 2006, s.310)

Urduğun-vurduğun

Ey dil,verürəm cani sənə sevdigün için,

Can verməgə ol sevdüğümə urduğum için. (Bərdəi, 2006, s.304)

Yolunu urmaq -yolunu kəsmək

Biz "Tarama Sözlüğü" də eyni mənada sözü görə bilərik. Söz bir çox klassiklərimizin dilində işlənməmişdir. (Ömer Asım Aksoy, Dehri Dilçün, 2019, s.4660)

Bana aşqın təriqin nədür deyüb, soran gəlsün,

Ayax qoyanda ol yola başı ləzgin uran gəlsün (Bərdəi, 2006, s. 279)

Yolunu uran azduran nəfsim imiş, tanıdum,

Düşman anı bilürəm əda edübən bana. (Bərdəi, 2006, s.71)

Uru turmaq – vur(maq) feilindən

Qiyamət dilsən, ey sərvcamət,

Uru tur kim, qopa xəlqə qiyamət (Bərdəi, 2006, s.42)

Tərkin urmaq-tərk etmək (Ömer Asım Aksoy, Dehri Dilçün, 2019, s.3794)

Düşmən bana bəndən əyan nəfsüm imiş bənü bəyan,

Tərkin urub derəm həman, səni gərək səni (Bərdəi, 2006, s.373)

Məhəbbət yoluna girən urur canü cahan tərkin,

O yolda eşqə canunu qoyubanı verən gəlsün. (Bərdəi, 2006, s.281)

Baş tərkin urup, qo qədənünü rəhi-eşqə,

Qurtulasun eşqə görə xəvfü xəterdən (Bərdəi, 2006, s.283)

Təəssüb tərkin uran Gülşənivəş,

Çün ondan qal edən əhli-həvadır. (Bərdəi, 2006, s.84)

Qulaq urmaq-eşitmək, qulaq asmaq (Ömer Asım Aksoy, Dehri Dilçün, 2019, s.2719)

Bülbül kimi yüzün görübən zari qılanı

Eşitmə qulağ uralum bir sənü bir mən. (Bərdəi, 2006, s.268)

İki cəhanda fəraq bulmadan ursan qulağ,

Demə bu sözdən bəlağ eşüdübən inlərəm.
(Bərdəi, 2006, s.236)

Qulağ ur, gər degilsən suri-eşqə,

Çü ondan kər durur münkiri eşqin. (Bərdəi, 2006, s.174)

Öyüz- irinli batıq yer

Söz özüz və öylük şəklində Mahmud Kaşğarının "Divanın"da qeyd olunmuşdur: "bataqlıq, su dolmuş yer batıq yer. (el-Kaşğari, 2005, s. 383,385)

Öyüz-qotur girənlər cürümün həmmaminə

Qurtulur xarişti-təndən pak oluban dəstü pa. (Bərdəi, 2006, s.40)

Yigənməz- iyiləşməz

Yigənməz dərdi var eşqin, nəhayət yoq bəlasinə,

İnanmazsan, anun sorgil bəlasın mübtəlasinə (Bərdəi, 2006, s.336)

Yuxux-yatmış

Gəncmiş eşqün ki, gizlər bu yuxux könlüm anı, Rövşəni nəqdinün olub Gülşəni viranəsi (Bərdəi, 2006, s.354)

Oqur- kutlu, mübarək, pak

Ağ ilə qara tərkin uran əbcədin oqur, Eşqin eşidüb məcməyi-muxtara yapışmə (Bərdəi, 2006, s.324)

Uslu-ağıllı, us-ağıl

Əql ilə dəli kimi uslu sanub eşq ərin, sözüne sən,

Sözüne sən, ey fəqih, dutmıyasan dəq derəm. (Bərdəi, 2006, s.228)

Dəlü kimi aşıqın halinə hər kim gülər,

Uslu degil ol bilür ikən, dəlidən us dilər. (Bərdəi, 2006, s.112)

Uslu olanlar dəlirməz, şahlıq qılanlar qulınməz,

Həqqə mükərrəm ulumuz, sultanlara sultan nədir? (Bərdəi, 2006, s.112)

Dəlü kimi daşa dönər oğlan-uşəqqöricək,

Valehi şeyda bəni,aşüftə, heyran , rəngüzər. (Bərdəi, 2006, s.92)

Dəli-uslu olduğumu bilmərəm, heyrat budur,

Dəli kimi uslu halum necə fərq edüb seçən. (Bərdəi, 2006, s.93)

2.2. Semantik arxaizmlər

Düş- yuxu

Görəndə Gülşəni düş ki0mi eşqi,

Rəvan der Rövşəniyə yor bəndən (Bərdəi, 2006, s.112) (Bərdəi, 2006, s. 287)

Eşq ilə əhvalımı qal edübən əql ilə,

Düşdə səyuhlər kimi təbir edib nə yoram. (Bərdəi, 2006, s. 229)

Gözümə düş olalı yüzün nedim, de, ey nigər?

Unudub sevgindən özüm mehri-məğrur olmuşam. (Bərdəi, 2006, s. 243)

Yormağ-yozmağ

Görəndə Gülşəni düş kimi eşqi,

Rəvan der Rövşəniyə yor bəndən (Bərdəi, 2006, s.287)

Eşq ilə əhvalımı qal edübən əql ilə,

Düşdə səyuhlər kimi təbir edib nə yoram. (Bərdəi, 2006, s.287)

Eşq özidir söyləyən kar degil isən,

Düş görübən sanmağuz yuxuda sayux-laram. (Bərdəi, 2006, s.233)

Bilişəli-tanışalı, bilüş- yaxın, qohum

Eşq ilə bilişəli əqlimə yad olmuşam,

Çəm yer ikən əql ilə eşq ilə şad olmuşam. (Bərdəi, 2006, s.229)

Qapıb əqlümü başumdan, qomadı bigu başdan,

Soraram yad-bilüşimdən gedər derlər, gedər derlər. (Bərdəi, 2006, s.103)

ər-adam

Həq ərinə bənəm dedi, varlıx ve0rübən izidi,

Qüdsi hədisi sanmadı, həm vəyh olan Qurandır. (Bərdəi, 2006, s.70)

Eşq ərinə əql ilə münkir olanı görün

Zənn edübən cəhlini elmə nəzər oylaram. (Bərdəi, 2006, s.212)

Ərən-igid

Ölü qülübə can olan ərən dəmindədir inam,

Andan diridir çün deyən, gəl şeyxə gedəlim, ey könül. (Bərdəi, 2006, s.204)

Heyrat budur ərənlərə bixud sifət olanlara,

Eşqün halın soranlara qalın demək olmaz bənüm. (Bərdəi, 2006, s.214)

Nəticə: Mövcudluğuna görə araşdırma mənbələrinin iki növü vardır: şifahi və yazılı. Şifahi mənbələrdən olan folklor abidələrimizin üzərində araşdırma aparılmasına ehtiyac duyulan, linqivistik baxımdan maraq doğuran arxaizmlər çoxdur. Bu qaynaqların türklərin, o cümlədən oğuzların qədim tarixini, dilini, etnogenezini öyrənmək baxımından əhəmiyyəti böyükdür. Türk dillərinin tarixini əks etdirən yazılı qaynaqların arasında «Divan»lar xüsusi yer tutur. «Divan» ədəbiyyatı türklərin tarixini, mə-

dəniyyətini, saray zövqünü əks etdirən söz abidələridir və misilsiz dəyərə malikdir. «Divanlar»larda qeydə alınmış arxaik leksikanın tarixi-lingvistik istiqamətdə tədqiqi türk xalqlarının tarixi leksikasını öyrənmək baxımından dəyərlidir. Buradakı leksik vahidlərin müəyyənləşdirilməsi, dil xüsusiyyətlərinin hərtərəfli araşdırılması böyük əhəmiyyət daşıyır. Gülşəni dilində

arxaik leksik vahidlərin öyrənilməsi türkologiya elmi üçün çox vacib məsələlərdəndir. Şairin dilində həm leksik, həm də semantic arxaizmlərin geniş istifadəsi göstərir ki, XV-XVI əsrlərdə klassik Divan ədəbiyyatında türk dilindən və onun zəngin leksikasından istifadə geniş yayılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bərdəi, Ş.İ. (2006). Divan, Bakı, Avrasiya
2. Dilçin, C. (2018). Yeni Tarama Sözlüğü, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
3. Ömer Asım Aksoy, Dehri Dilçin. (2019). Tarama Sözlüğü I, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
4. Ömer Asım Aksoy, Dehri Dilçin. (2019). Tarama Sözlüğü II, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
5. Ömer Asım Aksoy, Dehri Dilçin. (2019). Tarama Sözlüğü III, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
6. Ömer Asım Aksoy, Dehri Dilçin. (2019). Tarama Sözlüğü IV, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
7. Ömer Asım Aksoy, Dehri Dilçin. (2019). Tarama Sözlüğü V, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
8. Ömer Asım Aksoy, Dehri Dilçin. (2019). Tarama Sözlüğü VI Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
9. Ömer Asım Aksoy, Dehri Dilçin. (2019). Tarama Sözlüğü VII Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
10. Ömer Asım Aksoy, Dehri Dilçin. (2019). Tarama Sözlüğü VIII Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

İlahə GURBANOVA

LEXICAL AND SEMANTIC ARCHAISMS IN SHEIKH İBRAHİM GULSHANI'S DIVAN

SUMMARY

The study is dedicated to the lexical and semantic archaisms found in the "Divan" of Sheikh Ibrahim Gulshan, one of the prominent representatives of the 16th century Turkic classical literature. Despite the passage of centuries, the lexical layer of the poet's language has not been sufficiently studied. The study of the lexical layer of the poet's language is very important in terms of studying the history of the Turkic language. Some lexemes used in the poet's language are either completely archaic in modern Turkic languages, or some are archaic for certain Turkic languages.

The article is studied from a historical-comparative aspect. The aim of the research is to find words that worked in classical literature, but now belong to the passive background.

The results at the end of the study reflect the purpose of the article. As a result, it can be said that a large number of ancient Turkic words were actually used in the poet's language.

Keywords: poet, lexeme, Gulshani, archaism, semantics

Илаха ГУРБАНОВА

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ АРХАИЗМЫ В ДИВАНЕ ШЕЙХА İБРАГИМА ГУЛЬШАНИ

РЕЗЮМЕ

Исследование посвящено лексическим и семантическим архаизмам, обнаруженным в «Диване» шейха Ибрагима Гульшани, одного из ярких представителей тюркской классической литературы XVI века. Несмотря на прошедшие века, лексический пласт языка поэта изучен недостаточно. Изучение лексического пласта языка поэта очень важно с точки зрения изучения истории тюркских языков. Некоторые лексемы, используемые в языке поэта, либо полностью архаичны для современных тюркских языков, либо некоторые являются архаичными для некоторых тюркских языков.

Статья изучается в историко-сравнительном аспекте. Цель исследования - найти слова, которые были развиты в классической литературе, но теперь относятся к пассивному фону.

Результаты в конце исследования отражают цель статьи. В результате можно сказать, что в языке поэта на самом деле было развито много древнетюркских слов.

Ключевые слова: поэт, лексема, Гульшани, архаизм, семантика.